

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТИ

ӨЗБЕК ФИЛОЛОГИЯСЫ ФАКУЛЬТЕТИ

ФИЛОЛОГИЯ (ҚАЗАҚ ТІЛІ, ТҮРКМЕН ТІЛІ) КАФЕДРАСЫ

РЕФЕРАТ ЖҰМЫСЫ

*Тақырыбы: Мұхаметжан Сералиннің
«Топжарған» поэмасы*

Орындаған: _____ С.Теміров

Қабылдаған: _____ Қ.Аралбаев

Нөкіс – 2015 ж.

Тақырып- М.Сералиннің «Топжарған» поэмасы

Жоспар:

Кіріспе

1. «Топжарған» поэмасының тақырыбы мен идеясы.
2. Поэмадағы көркем бейнелер, олардың жасалуы
3. Әйел образы.

Қорытынды.

Кіріспе

Демократтық - реалистік әдебиет Абай Құнанбаев пен Ыбырай Алтынсарин негізін салған халықтық әдебиеттің шынайы дәстүрін творчестволықпен игере отырып, оны жаңа дәуірге сәйкес ілгері дамытты. Осы бағыттағы әдебиетіміздің көрнекті өкілдері Мұхаметжан Сералин, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Спандияр Көбеев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев, Тайыр Жомартбаев, Бернияз Күлеев т.б. болды.

XX ғасырдың бас кезіндегі қазақтың көркем әдебиеті мен баспасөзі туралы сөз болса, ең алдымен аталуға тиісті қайраткерлердің бірі – көрнекті ақын, аудармашы, қазақ журналистикасының негізін салушы Мұхаметжан Сералин екендігі ешқандай шүбә туғызбайды. Мұхаметжан Сералиннің журналистік, жазушылық және аудармашылық қызметі қазақ әдебиеттану ғылымында әлі көп сөз бола қоймады да түбегейлі зерттеліп болмады.

1. «Топ жарған» поэмасының тақырыбы мен идеясы.

Мұхаметжан Сералиннің «Топ жарған» атты поэмасы төңкерістен бұрын жарық көрген тұңғыш реалистік шығармалардың бірі болып табылады. Ақын шығармашылығын зерттеуші-ғалымдардың көрсетуінше, «Топ жарған» шығармасы 1900-жылы жазылған да, сол жылы жеке кітап болып жарияланған. Троицк қаласында жарық көрген бұл кітапша кейін 1903, 1907, 1915-жылдарда қайтадан басылып, халыққа кең тарап кеткен. Кеңес дәуірінде «Топ жарған» поэмасы тағы да бірнеше мәрте басылып шықты. 1936-жылдан бастап ұзақ жылдар бойы орта мектепке арналған әдебиет оқулығы мен хрестоматияларында да үзбей жарияланып келген.

Біз негізінен талдау объектісі етіп осы жинақтарды алдық. Бұлардағы поэма тексттерінің бір бірінен ешқандай айырмашылығы жоқ. Тек текстерде ұшырасатын бірен-саран сөздердегі айырмашылықтарды айтпағанда, екі жинақ та бірдей деуге болады.. Ал қазіргі кезде «Топ

жарған» мектеп бағдарламасында берілмейді, тек жоғарғы оқу орындарында ХХ ғасыр басындағы әдебиет курсына ақын шығармашылығына байланысты сөз етіледі.

Алдымен, «Топ жарған» - тарихи поэма. Мұны барлық зерттеушілер де, әдебиетші қауым да толық мойындайды. Себебі поэманың кейіпкерлері, онда суреттелетін оқиғалар қазақ халқының өмірінде ХІХ ғасырдың 30-40-жылдарында болған тарихи шындықтың көрінісі екені ақиқат. Қазақстан тарихында ХІХ ғасырдың 30-40-жылдарында болған Кенесары Қасымов бастаған ұлт азаттық көтерілісіне тоқталынған. Мұхаметжан Сералин поэмасында да Кенесары көтерілісінен кейінгі, Кенесары мен оның жақтастарының көтеріліс жеңіліске ұшырап, мақсаттарына ерісе алмаған соң, әр түрлі іс-әрекеттермен айналысқаны туралы айтылады. Автор осындай кезеңдегі бірнеше эпизодты поэманың негізгі сюжетіне арқау еткен.

Өткен ғасырда, яғни ХХ ғасырдың елуінші жылдарына дейін Кенесары Қасымов бастаған көтерілістің сипатын бағалауда екі түрлі көзқарас болғандығы, көтерілісті халықтық деп бағалап келгендігі бізге тарихтан мәлім. Кейін бұл көтеріліс «монархиялық көтеріліс» деп бағаланды да, Кенесары Қасымов туралы неше түрлі жазғырулар, даттаулар олрын алды. Елдеріміз өз егемендігін алған соң Кенесары халық батыры, отаршылдық езгіге қарсы күрестің ұйымдастырушысы ретінде таныла бастады.

«Топ жарған» поэмасының тақырыбы тарихи оқиғаға, яғни ХІХ ғасырдың 30-40-жылдарында қазақ халқының өмірінде болған оқиғаларға байланысты дедік. Жоғарыда көрсеткеніміздей автор өз тұсындағы көптеген ақын-жазушылар сияқты Кенесарыны «батыр еді, халықтың қамқоры еді» деп көзсіз дәріптей бермейді, керісінше, оны сыншылдық тұрғыдан сынап-мінеп отырады. Кенесарының қасындағылардың көпшілігі өзінің туыстары, төлеңгіттері немесе елінен безген ұры-қарақшылар

екенін, бұзық адамдар да баршылық екенін жасырмайды. Кенесарының да, оның басы-қасындағылардың да арман-тілегі ел тонап, құл-күн ұстау, оларды сатып баю екендігін автор мына жолдармен анық танытып отырған:

Қаңтарда Жыланшықты қыстау еткен,
Жайлауға Торғай суын көктей өткен.

Қарасай, Қошалақтың қара отына,
Наурызбай, Кенесары мал семірткен.

Қасында төлеңгіті жүз қаралы үй,
Жігіттің айтқаны өлең, тартқаны күй,
Көбісі жортуылдан мал әкелген,

Ханынан жақсы ат тартқан алады сый.

Бұл өлең қатарларынан Кенесары мен оның қолшоқпарларының бет-бейнесін, арман-мүддесін ұғыну қиын емес.

Поэма сюжетіне арқау болған қысқаша бір сюжет – Кенесарының үш қарақшы жігітінің ел тонау мақсатымен келе жатып, айдалада ұйықтап жатқан бір жігіттің үстінен шығып, оны аңдаусызда байлап алып, ханға әкелуі. Мақсаты – жігітті ханға тарту ету, яғни Хиуа базарына апарып құлдыққа сату. Олар ханға «жігітті қашқан жекрінен ұстап алдық» деп өтірік айтады. Шынында, жігітті ұйықтап жатқан жерінде, байқаусызда байлап-матап алғанын, егер қашқанда оларға жеткізбей кететіндігін жігіттің өзі баян етеді.

Жігіт өз елінде жеңгесіне қызығып, немере ағасын өлтіріп қашқан қылмысын айтқан кезде, енді Кенесарыны іздеп, соған қосылу ниетімен келе жатқанын баяндағанда ғана барып, оқырман оның да бұзық, қанішер, қарақшы екенін түсінеді. Кенесары маңындағылардың бәрі де осындай бұзылғандар, қылмыстылар екендігін автор осылайша көрсетпек болған, әрі мұнысы өте нанымды шыққан. Демек, поэмада ізгілік пен жауыздықтың, адалдық пен зұлымдықтың тартысы одан әрі өрбіп баяндала

бастайды.. Шығарманың сырттай қарағанда, ХХ ғасыр әдебиетінде мейлінше көп көтерілген әйел теңдігі тақырыбына ешқандай қатынасы жоқ та тәрізді.

2. Поэмадағы көркем бейнелер, олардың жасалуы.

Поэмадағы тарихи тұлғаның бірі – Кенесары. Кенесары туралы дәріптеу, мадақтау орын алып тұрған кезде де, ақын оны жөнсіз мадақтаудан аулақ, керісінше, Кенесары образын шындыққа сай, нанымды етіп бере білген деп тану жөн. Шығармадағы әрбір қосалқы эпизодтың өзі оның кейбір іс-әрекеттерін ашуға қызмет етеді.

Халыққа Кене жатыр қорқу салып,

Тартумен жұрт бағынған ханға барып.

Тұтқынды іздеуші жоқ ақша беріп,

Құлдыққа сарттар сатып кетеді алып,-

деген жолдардан Кененің қаһарынан қорыққан халық қолға түскен тұтқынды көп ақша не мал беріп қайтарып алатын руы не туысқаны болмаса, Кенесарының құлдыққа сатып жіберетіндігін де айқын бейнелеген. Шынында да, Кенесары бастаған көтеріліс халыққа да өте ауыр тигені, орынсыз қантөгіс көп болғаны поэмада өз орнымен көркемдік шешімін тапқан деуге болады..

Ақын Кенесарының хандық дәрежесін осылай көрсетсе, оның адамдық қалпын да солай сипаттап береді.

Өзін өзі хан деп танып, өзгеден артық санаған Кенесары бір кішкентай көріністің өзінде жөнсіз асқақтығын, нәрсенің ішкі сырын тани алмай, сыртына қарай бағалайтынын аңғартады.

Жазушы шығармадағы персонаждар ауызынан болса да, «хан Кене» дей отырып, оны поэманың басынан аяғына дейін ұнамсыздау бейнеде суреттеген.

Кенесары мен оның қасындағылардың негізгі кәсібі де сол кездің тарихи шындығына лайық көркемдік шешімін тауып бейнеленген. Ақын поэманың бас жағында:

Қасында төлеңгіті жүз қаралы үй,
Кәсібі жортуылдан мал әкелген,
Ханынан жақсы ат тартқан алады сый.
Жиналған атақты аттар оң мен солдан,
Бәрі де асқан жүйрік тайпалы елден.
Бар десе пәленшенің пәлен аты,

Қарақшы жігіттері ұрлап келген,¹ - деген қатарлар арқылы Кенесары «халқының» кәсібін тарихи фактілерге орай дәл көрсетіп береді. Кененің қасындағы төлеңгіттері де «не кәсіп қыласыз, немен күн көресіз» деген сұраққа:

Хан Кене зекет алар көшкен елден,
Зекетке жазы мен күз көп мал келген.
Бәрін де төлеңгітке бөліп берген.

Қыстауға Жыланшықта мекен салдық,
Биыл қыс қатты болып, жұтап қалдық.
Салада сексен ауыл Жылкелдіні,

Көктемде ашыққан соң шауып алдық,- деп ешқандай шімірікпестен жауап береді. Міне, бұл жолдардан Кенесары тұқымының тарихта көрсетілген қанқұйлы әрекеті поэмада нақты шындық аясында суреттелгені айқындала түскен.

Міне, осы келтірілген үзіндіден, поэма сюжетіндегі оқиғалар нақты тарихи шындыққа негізделгенін аңғару қиын емес. Поэмада Кенесары маңындағы төлеңгіт жігіттерінің де адамгершілігі жоқ, әбден азғындаған адамдар екеніне автор ерекше тоқталған. Олар қанқұмар, адам жаны олар үшін түкке тұрғысыз, шетінен тұрақсыз, қанішер екендіктері сөздері

---

¹ Сонда ... 8 б.

арқылы да, істері арқылы да дәлелденіп отырады. Тұтқын жігітті қууға шыққан олар жасанған жаумен айқасқа түскендей болып, ерекше түйіледі, бірақ жігіттің торы атына жете алмай құры қансорпа болып, хан қасына қайта оралады. Автор олардың іс-әрекеттерінің мына сиқын:

Бәрі де қаныпезер, ішкендей қан,

Тиындай көрінбейді оларған жан.

Қатар түзеп жігіттер тұрған шақта,

Ордадан нөкер ертіп, шығады хан,²- деп келтіреді.

Кенесары жігіттерінің тағы бір келеңсіз сипаты – олар қолдарына найза ұстап, атқа мінгендерімен құр қаукөрік, қоян жүрек қорқақтар, сонысына қарамай даңғой әрі мақтаншақ адамдар.

Мұның өзі олардың кім болса да қолға түсіріп, жазықты, жазықсызына қарамай, тонап алуды әдетке айналдырған тағылық әрекеттерін тағы бір мәрте дәлелдей түседі.

«Топжарған» поэмасының негізгі кейіпкері – қолға түскен тұтқын жігіт. Шығарманың сюжеттік желісі де осы тұтқын жігіттің іс-әрекеті мен басынан кешкен оқиғалары негізінде өрбиді. Мұндай қызметімен ол шығарманың негізгі сюжеттік арқауын өрбітумен қатар, негізгі идеялық түйінді ашуға да себепші болып отыр. Алғашында, бұл жігітті оқырман жақсы, жазықсыз адам екен деп ойлап қалады, поэманың соңында оның адамгершіліктен аттап өтіп, үлкен қылмыс жасаған адам екеніне көзі жетеді. Бұдан, әрине, шығарма сюжеті тек осы жігіттің іс-әрекетіне арналған деуге де болмайды. Жігіттің аты-жөні де белгісіз. Ол өзін «адай еліненмін» дегеннен кейін автор да Адай жігіті деп кетеді. Бұл адай жігіті елінде жас жеңгесіне ғашық болып, немере ағасын өлтіреді де, содан жазаланудан қорқып қашып кетеді. Мақсаты – Кенесары қолына қосылу, сөйтіп біржолата қашқындық, қарақшылық жолға түсу болып есептеледі.. Әрине, адай жігіті бұрын да көршілес рулардан мал ұрлап, бұзықтық жасап

---

² Сонда...15 б.

жүрген адам, сондықтан да оның Кенесарыны іздеуі әбден табиғи. Ол жігіт Кенесары маңындағыларға өзін былайша таныстырады:

Жігіттер, сұрасаңыз затым Адай,
Астымда жүйрік емес атым ондай.
Ұйқыда қапы жатып тұтқын болдым,
Мен дағы жігіт едім алпамсадай.

Тайынан бұл торыны бағып едім,
Үкіні құйрық-жалға тағып едім.
Тұтқын ғып жеке жүрген жолаушыны,
Үш жігіт, мен сендерге неғып едім.³

Бұл сөздерден адай жігіті ешбір күнәсыз, адал, момын адам болып көрінсе, оның барлық сыры, бет-пердесі кейін өзі қайтып келген соң, өз аузынан баяндалған сөздерден байқалады. Жігіт жас жеңгесіне қаншама құмартса да, ол оны маңына жақындатпайды. Оның үстіне ақынның көрсетуінше, оның жеңгесіне болған махаббаты жалаңаш жалпы құмарлық дәрежесінен аспайды.

Мен жүріп сол жеңгеме болдым ғашық,
Айтайын бар сырымды сендерге ашып.
Көргенде олай-былай әзіл айтсаң,
Жеңешем жеңілмейді сөзге машық.

Жігіт бір күні ретін тауып, жеңгесінің жалғыздығын пайдаланып зорламақ болады. Қой күзетіне жеңгесінің шыққанын аңдып жүрген адай жігіті тас қараңғылықты пайдаланып, оны зорламақ болады. Жеңгесі көнбей бұлқынып, ақырында айқайлап жәрдем сұрағанда, әйелін құтқаруға шыққан ағасын атып салады. Мұны өзінше ғашықтық деп дәлелдемек болады:

Жеңешем түзге отырып, қайта жүрді.
Найзағай жарық қылды дүние жүзін.

---

³ Сонда...9 б

Жеңгемнің сол уақытта көрдім жүзін,
Көрген соң қыпша белін, ұзын бойын,
Білмедім не болғанымды өзімді өзім.
Бас салдым жеңешеме пұрсат бермей,
Нәрсені одан басқа кеттім көрмей.
Құшақтап, жұлқынысып жатқанымда,
Жеңешем даусы шықты деген «ойбай».
Біреу кеп ту сыртымнан кетті салып,
Ашумен көз қызарды есім танып.
Жалма жан жатқан жерден мылтықты алдым,
Ыза боп кетсем керек күйіп-жанып.⁴

Жігіт осылайша Кенесары қолына келіп қосылып, енді біржолата ел тонаушылық, қарақшылық жолға түсуге бел байлайды. Өйткені автордың көрсетуінше, енді оған одан басқа жол жоқ. Жазықсыз қан төккен, өз туысын өзі өлтірген, зорлықшыл қарабет туған еліне де, жалпы халық арасына да сыймақ емес. Оның барар жері тек қана өзіндей бұзықтар айналасы болмақ деген идея келіп шығады. Қол астындағы елдердің бәрі кетіп болған Кенесарының қандай жолмен болса да, нөкерлерін көбейте түсуді көздегені белгілі. Сондықта да ол өзінің ақырғы сөзін айтып отырған өзі тәрізді қарақшы жігіттің сөзін тыңдамауына ешбір негіз қалмайды, осындай кісі өлтіргіш және зорлықшыл жауыз адамдармен нөкерінің тобын көбейте түспек болады. Ақын бұл көріністер арқылы Кенесарының өзі де, айналасындағы төлеңгіттері де осы тәрізді азғындық жолдағы адамдардан құралақан емес деген негізгі идеялық қорытынды жасайды.

---

⁴ Сонда... 176

3. Әйел образы.

Мұхаметжан Сералиннің «Топжарған» поэмасында алғаш рет қазақ әйелінің ұнамды бейнесі елес берді деп едік. Бұл, әрине, сюжетті кесек шығармаларда қазақ қызының өзіне лайықты қимыл-әрекеттерімен алғаш рет көрінуі болатын. Сондықтан да ол әдебиетке алғаш бірінші жоспардағы кейіпкер ретінде енуі де сол дәуір рухына өте сәйкес келетін нәрсе. Оны ұнамды кейіпкердің алғашқы сәттегі әдебиетіміздегі көрінісі дейтініміз де осыдан.

XX ғасырдың бас кезінде әдебиетімізде ең өнімді, әрі көп жырланған тақырып қазақ әйелінің теңдігі мәселесі десек, «Топжарған» тіпті XIX ғасырдың екінші жартысында жазылған туынды деуге де болады, себебі поэма 1900-жылы жеке кітап болып басылып шыққандығын ескерсек, солай деуге толық хақылымыз. Оның үстіне поэма оқиғасы XIX ғасырдың 30-40-жылдары шындығын өз ішіне алатындығы да поэмадағы әйел образының заманалығын таныта түсетін жай.

Бұл қыз алпыс жастағы Салбай шалға еріксіз тоқал болған сол кездегі барлық қазақ қыздарының басындағы күндік ноктасын тағдырына байланысты киген мұңдық. Ол әрине, Салбай шалды сүймейді, бірақ уақытша қызыққа алданып ар-ұжданын аяқ асты еткісі де келмейді, ерінің көзіне шөп салмайды. Ол – адал, жаны пәк қазақ әйелінің бар болмысын өз бейнесіне жинақтап берген образ.

Салбайдың бәйбішесі қалған өліп,
Алып ед бір жас тоқал қалың беріп.
Кезінде жас шамасы он алтының,
Құдайым берген артық ажар, көрік,-

деген жолдардан оның сұлулығын да танимыз.

Сөйлесе ағызады тілдің майын,
Көргенде олай-былай әзіл айтсаң,

Жеңешем жеңілмейді сөзге машық,

деп жігіт атынан әйел бейнесінің аса ұнамды, адал жақтарын суреттеп береді.

Поэмаға тереңірек үңілсек, одан ұнамды кейіпкерлер болғанда да, қазақ әдебиетінде бұрын мұндай бейнеде кездеспеген қазақ әйелінің аса сәтті образын көре аламыз. Бұл қызды ақын бірден бостандық үшін күрескен адам ретінде суреттемеген, қайта өз кезінің шындық шеңберіне сыйымды әрекеттері арқылы көрсетеді. Соның өзінде оның өз тұсының жаңа адамы екенін поэмадан айқын тани аламыз. Олай дейтін себебіміз алпыс жастағы Салбай шалға тоқалдыққа барған қыз сол өмірдің бақытсыздық екенін түсіне де біледі, ол жастық көңілін білдірген жігітке:

Уа, қайным шал ағанды мен сүймеймін,
Ер хақы болғаннан соң көп сыйлаймын.
Ерімнің көзі тірі тұрған шақта,
Қиянат шал ағаңа мен қылмаймын.
Бұл күнде саған көңіл бере алмаймын,
Өлгенше ер күтпекке будым белді,
Басқаны ер хақынан біле алмаймын,-

деп жауап қайтарады, үлкен адалдықтың адамы ретінде көрінеді, бойын нәпсіқұмарлық пен жастық желіктен аулақ ұстайды.

Бұл қарапайым ғана қазақ қызының ауызынан «сүю», «сүймеу» туралы осы бір сөздің шығуының өзі шығарманың туып отырған кезеңі үшін зор жаңалық болып табылады. Сөйтіп поэманың қыз кейіпкері шал күйеуін «сүймеймін» деген жалғыз ауыз сөзінің өзімен ғана айрықша бағалы. Осы сөз арқылы ол жалпы сүйіп қосылу деген ұғымды туғызып, оны тек әдебиетте ғана емес, тұтас әлеуметтік өмірдің күн тәртібіне жеке проблема ретінде қоя білген алғашқы әдеби кейіпкер болып табылады. Бұдан артықты одан күтуге болмас та еді. Егер автор өз кейіпкерін бұл дәрежеден тереңірек суреттеген болса, заман шындығынан, қоғамдық ой-пікір дәрежесінен алыстап кеткен болар еді.

Сондай ақ ақынның жақсы адамды ер адамдар арасынан емес, әйелдер арасынан көрсетуінің өзіндік сыры бар. Поэма жазылған кезде «алтын басты әйелден - бақа басты еркек артық» деген ұғым мейлінше етек алып тұрған еді. Автор міне, осындай ұғым мен түсінікке қарсы өз кейіпкерін алған деуге толық негіз бар.

Қорыта айтқанда, Мұхаметжан Сералиннің «Топжарған» поэмасы қазақ өмірінен алып жазылған тұңғыш реалистік жанрдағы поэма деп айта аламыз. Поэма барлық жағынан да дәуір талабына толық жауап бере алатын аса бағалы да құнды туынды болып есептеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент, 2008 йил.
2. XX ғасырдағы қазақ ақындарының шығармалары. (жинақ) Алматы, 1982 ж
3. Мұхаметжан Сералин «Топжарған» шығ.жинағы. Алматы, 1991.
4. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Алматы, 1985. (хрестоматия)
5. Зейнолла Қабдолов. Сөз өнері. Алматы. 1992.
6. Қ.Жұмалиев.Әдебиет теориясы. Алматы. 1987.
7. Т.Әбдірахманов. Жаңа ғасыр көгінде. Алматы, 1993.
8. Б.Кенжебаев. Жылдар жемісі. Алматы. 1989.
9. Б.Кенжебаев. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Алматы. 1984.
10. Б.Кенжебаев. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. Алматы, 1987.
11. Б.Кенжебаев. Түрік қағанатынан бүгінге дейін. Алматы, 2004.
12. Әнуар Дербісалин. Қазақтың демократияшыл әдебиеті. Алматы.1999.
13. С.Қирабаев. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. Алматы, 1999.